

Tamáská Máté

Örmény városépítészet Erdélyben

Örmény városokról Erdélyben csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk. Szigorúan véve csupán két településről van szó, Szamosújvárról és Erzsébetvárosról. Gyergyószentmiklós város ugyan, de ott az örmények mindvégig kisebbségben maradtak, Csíkszépvíz pedig jogilag falu. A négy kolónia településképe ráadásul erős eltéréseket mutat. Ennek oka, hogy mindenhol a helyi építőhagyományok voltak a meghatározóak, annak ellenére is, hogy az örmény identitásnak szerves része a városépítő nép teljesítményének hangsúlyozása.

A hely. Az Erdélybe települt örménységen belül alig találunk építő foglalkozásokat. A migránsok derékhadát a kereskedők és a kereskedőket kiszolgáló bőrkészítők képezték. A kereskedelem Erdély városias centrumai felé hajtotta volna az örménységet, a bőr nyersanyagához nélkülözhetetlen marhatartás a vidék felé. Komoly nehézséget jelentett ugyanakkor, hogy a 17. századi Erdélyben jól bejáratott kereskedelmi útvonalakat és azokat kiszolgáló kapuvárosokat találunk. Így hiába költözik nagyszámú örmény kereskedő Erdély északi kijáratába, Besztercére, a szászok, kiváltságaiukat féltve, hamarosan elűzik őket. Megtelepülésre csupán a településhálózat valamilyen okból szabadon maradt részei jöhettek számításba. Ilyen szabad területek voltak mindenekelőtt a kincstári birtokok. Szamosújvár és Erzsébetváros a 18. század elején pusztulófélben lévő fejedelmi központ, amelyet meg lehetett vásárolni. Ezzel szemben Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz földje jogilag nem volt eladó. Mégis üres volt abban az értelemben, hogy az őshonos székelység a közeli hágókat alig használta kereskedelmi célokra. Ezt a rést találták meg az örmény kereskedők.

A város. Az örmény közösségek eltérő jogi státusa már a települések alaprajzában is megmutatkozik. Szamosújvár és Erzsébetváros alapított városként a korabeli térképeken is ábrázolt világos határokkal rendelkezett. Noha mindkét helyszínen adott volt a vár mint lehetséges településszervező objektum, illetve a váralja település, ezekhez csak lazán kapcsolódtak az örmények. Szamosújváron egy merőben új várost mértek ki, egyenes utcákkal, négyzetes főtérrel. Erzsébetváros már inkább rátelepült a korábbi falura. Megtartotta a váraljai település főutcáját, de a várral a vizuális kapcsolatot megszüntette. Az így kijelölt belterületet a nem örmény lakosoknak el kellett hagynia. Messze azonban nem költöztek, így, akárcsak Szamosújváron, itt is kettős szerkezetiség jött létre: egy rendezett, városias örmény városmag és a vele szomszédos falusias, nőtt szerkezetű, kanyargós utcákkal teli előváros. Az előbbiekkal ellentétben a Székelyföldön, Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen, nem találjuk nyomát tervezett urbanisztikai beavatkozásnak. A két kolónia a számukra átadott területen,

a település szélén kezdett építkezni. Újabb és újabb telkek, illetve telekrészek bevonásával terjeszkedett az örménység, míg végül a 19. század elején már egyértelműen az ő házaik alkották a centrumot. Gyergyószentmiklóson úgy, hogy a katolikus templom körüli telkek utcai része került át a kezükbe, Csík-szépvízen pedig oly módon, hogy a meglehetősen szétszórt székely falu idővel az örmény rész felé orientálódott, az ő házaik mellett találkoztak egymással a patak mentén messze elfutó utcáival.

A templom. Amint a településszerkezet maga, úgy az örmény templomépítéset is a regionális sajátosságokhoz alkalmazkodott. A katolikus unió egyik következménye a korabeli barokk stílus átvétele, eleinte a helyi építőműhelyeken keresztül, később külföldi mestereket is fogadva. Szamosújvár első jelentős egyházi emléke, a Salamon-templom (1724) még magán viseli a középkorból áthagyományozott építőelveket. Ám ennél is direkter mutatja a helyi hagyományok átvételét, hogy a kaput a közeli Bálványos elpusztult gótikus templomából hozatták át. Összességében a templom megjelenése visszafogott, egyszerű. Ugyanez a visszafogottság köszön vissza Erzsébetváros első templomán (1725) és a Székelyföldön is, Gyergyószentmiklóson (1734) és Csík-szépvízen (1762). A székelyföldi templomok tartósan fennmaradt sajátossága, hogy a helyi építészeti szokásoknak megfelelően, masszív kőfallal kerítettek. A mindvégig számbeli kisebbségben maradó székelyföldi örmények számára a fal nemcsak alkalmazkodást, de elkülönülést is jelentett. A székelyföldi kolóniák bizonytalan jogi státusára és szerényebb anyagi helyzetére utal, hogy templomaik a 19. század eleji székely településrészek periferiáján kaphattak csak helyet.

Mindeközben az autonóm városi fejlődési utat bejáró Szamosújvár és Erzsébetváros az 1700-as évek második felében újabb, a város rangját kifejező nagytemplom felépítése mellett dönt. Előbbi helyen 1748-ban, utóbbin 1766-ban kezdenek neki a munkának. A két templom nem tartozik a barokk korszak legkiválóbb alkotásai közé, amit a túlfeszített méretekből adódó aránytalanságok magyaráznak. A városkép egészében azonban rendkívül karakteres alkotásoknak bizonyultak. Felépítésükkel a fejedelmi korszakból örökölt két kastély végképp elvesztette városképileg kitüntetett helyét. A nagytemplomok legfőbb sajátossága mégsem ez, mint inkább építésük körülménye. Máshol a korszak jelentős építetői főként arisztokraták, püspökök, szerzetesrendek voltak, Szamosújváron és Erzsébetvároson ezzel szemben a polgárság, illetve a polgárságból kilépő, frissen nemesi rangot szerző elit.

A ház. Ugyanez a középkori értelemben vett polgári autonómia teremti meg az örmény barokk legmegkapóbb örökségét, a városi lakóházat. E téren Szamosújvár erdélyi viszonylatban is páratlan architektúrát hozott létre. Az örmény lakóház kialakításánál két elvi minta állt rendelkezésre. Az egyik a száz város építészete, ám ennek hatását gátolta, hogy a kereskedelmi konkurencia miatt nem volt felhőtlen a viszony a két etnikum között. A másik szóba jöhető réteg a vidéki nemesség volt. A meggazdagodó örmény családok nemesi címet vásárolva elsősorban e rétegbe tudtak beilleszkedni, így zömmel innen vették építészeti mintáikat is. A szamosújvári örmény ház, mint arra Miklósi-Sikes Csaba és Virgil Pop építészek rámutattak, nem más, mint a vidéki nemesi kú-

ria egy keskeny, városi telekre helyezve. A főhomlokzat ily módon a keskeny udvarra néz, ide nyílik az ámbitus (tornác) is. Az utca felé a keskeny homlokzat kerül, pontosan úgy, ahogy az a népi építészetben is sok helyütt megfigyelhető. Az utcai homlokzatot díszítések sokaságával látták el, míg szinte nem maradt egyetlen falfelület sem, az ablakok elé pedig kovácsoltvas rács került. Sokan úgy vélik, hogy a szamosújvári barokk tobzódó díszessége a keletről érkezett nép lelki sajátosságaival magyarázható. Lehetséges, ugyanakkor látni kell, hogy a közeli Kolozsváron is hasonló díszítményeket találni. Nem véletlenül, hiszen a mesterkör jórészt átfedte egymást, egészen pontosan, az örmények gyakran fogadtak fel kolozsvári kőfaragókat. Tehát nem annyira a forma maga, hanem a relatíve kisméretű ház és a városi palotákra illő díszítmények együttesen teszik egyedivé Szamosújvár házait. Erzsébetvároson kimutathatóan jelen van Szamosújvár hatása, főként ami a házak tömegét illeti. Mivel itt eredendően mások voltak a telekméretek és a belőlük következő házméretek, előfordult, hogy a szomszédos telkeken álló házakat egyetlen fedélszékkal összevonták. Az így létrejövő tágas padlástér és annak felfalazott homlokzata a szamosújvári háztípusra emlékeztet, noha díszességében meg sem közelíti azt. Végül a szamosújvári barokk csupán távoli inspiráció lehetett a Székelyföldön. Itt a keskeny és kicsiny telkek teljességgel kizárták a szamosújvári ház megépítését. Helyette keskeny és emeletes házforma alakult ki. Homlokzata ennek is gazdagon díszített, de a kőfaragásokat olcsóbb vakolatarchitektúra váltotta fel. A székelyföldi örmény házak rendre későbbiek, mint a szamosújváriak és az erzsébetvárosiak. Legutoljára Csíkszépvíz lépett az urbanizáció útjára, itt a 19. század második feléig általános maradt a fafalazatú építkezés.

Zárszó. Az örmény települések egymástól távol, a helyi építési szokásokhoz alkalmazkodva fejlődtek. Közös vonásaik nem a formában, sokkal inkább a rendies kisebbségi lét reakcióiban keresendők. A rendies kisebbségi helyzet a 19. század közepéig tartott. Utána az emancipáció megnyitotta a városok örmény tereit. Az elit jelentős része elvándorolt. A kedvezőtlen földrajzi energiák miatt a második urbanizációs korszakban, tehát a századforduló körüli évtizedekben, már csak mérsékelt fejlődést látunk. Mindez persze kevésbé áll Gyergyószentmiklósról vagy Csíkszépvízre, ám ezek a helyek eleve alulurbanizált státusból indultak. A településkép egészét tekintve azonban még ezeken a helyeken is hangsúlyos maradt az ezerhétszáz évesektől kezdődő másfél évszázad városalapító öröksége.